

Наталія Херсонець
(м. Кривий Ріг)

ПОЛІТИКА ОРГАНІВ ВЛАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У СФЕРІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Досліджується ставлення офіційних органів влади до початкових навчальних закладів, наводяться статистичні дані, які демонструють результативність політики владних структур у сфері народної освіти.

Исследуется отношение официальных органов власти к начальным учебным заведениям, приводятся статистические данные, которые демонстрируют результативность политики властных структур в сфере народного образования.

При вивченні процесу становлення і розвитку народної початкової освіти у другій половині ХІХ ст. дослідники розглядали питання ставлення представників органів влади до цієї сфери. В першу чергу ми можемо назвати праці А. С. Пругавіна, В. Фармаковського, Н. В. Чехова. За радянських часів критика реакційна політики органів влади Російської імперії позначилася у працях А. В. Козирева, Е. Д. Дніпрова, М. Д. Ярмаченка, В. Й. Борисенка, А. І. Клібанова та ін. Окремо виділяємо наукове дослідження С. П. Стельмаха, присвячене детальному розгляду цієї проблеми. На сьогодні проблема впливу офіційних органів влади на народну освіту є актуальною, оскільки потребує об'єктивного вивчення в рамках сучасної історичної парадигми.

Наше дослідження ставить на меті охарактеризувати основні документи, які визначали шлях розвитку народної освіти у другій половині ХІХ ст., розглянути еволюцію ставлення офіційних органів влади до початкових навчальних закладів, окреслити проблеми, які прагнули вирішити владні структури.

Необхідність реформування суспільно-політичної та соціально-економічної сфер життя у Російській імперії постала наприкінці 50-х років ХІХ ст. Однією з найгостріших проблем того часу було вирішення аграрного питання. В свою чергу, проблема звільнення селян від кріпосної залежності визначила безліч інших нагальних потреб, серед яких не останнє місце посіла модернізація системи початкової освіти.

Представники уряду окреслили проблеми, які потребували термінового вирішення – неписьменність переважної більшості населення імперії, об'єднання у єдину систему різних типів початкових навчальних закладів тощо.

Колишні редакційні комісії з селянського питання внесли 18 лютого 1861 р. до Головного комітету законодавчі проекти з приводу селян, які звільнялися від кріпосної залежності [10, 583]. Ці проекти містили деякі

зауваження стосовно сільських училищ. У пояснювальній записці до Проекту статуту загальноосвітніх закладів підкреслювалося, що саме зараз необхідно розвивати в масах усвідомлення прав, викликати любов до розумової праці та вселити у кожного повагу до самого себе і до людини взагалі [5, 30]. Члени комісії вважали, що завідування навчальною частиною сільських училищ повинно належати виключно Міністерству народної освіти, адже "...освіта тільки тоді може вести до укріплення духовного зв'язку серед народу, ...коли вона як відносно міського, так і відносно сільського населення проходить згідно загального плану і керується єдиною метою" [19, 6].

Головний комітет з селянських справ вирішив передати Міністерству народної освіти свої зауваження для упорядкування їх та внесення до Головного комітету в установленому порядку. Вже 1 серпня 1861 р. було видано розпорядження про створення особливого комітету, до складу якого входили представники Міністерств народної освіти, державного майна, уділів, внутрішніх справ, фінансів, а також духовного відомства. Він мав виробити загальний план упорядкування парафіяльних, початкових, сільських та інших елементарних шкіл та училищ [19, 6]. Отже, метою перших заходів реформування початкової освіти було об'єднання всіх типів початкових училищ в єдину систему, тобто, введення єдиного керівництва Міністерства народної освіти навчально-виховним процесом.

Але вже з наступного року політика органів влади набуває рис реформування без докорінних змін. Так, 18 січня 1862 р. виходить постанова, в якій проголошувався принцип підпорядкування народних училищ. Згідно цього принципу церковнопарафіяльні школи залишалися під опікою духовенства. Більше того, представникам духовного відомства надавалося право відкривати і утримувати початкові навчальні заклади Міністерства народної освіти [10, 703].

Поки проходило обговорення законодавчої бази майбутнього функціонування системи початкових училищ, 2 червня 1863 р. Міністерство народної освіти видало наказ про надання Попечителям учбових округів права призначати плату за навчання у середніх та нижчих навчальних закладах [10, 1040]. Тобто, вирішення проблеми неписьменності переважної більшості населення держави не означало, що право отримувати початкову освіту буде надаватися всім бажаючим безкоштовно.

Врешті-решт, після довготривалого обговорення, 14 липня 1864 р. було видано Положення про початкові народні училища [19, 1221]. Одним із положень цього документу була відмова від системи казенних училищ, надання якомога більшого простору для громадської та приватної діяльності у цій сфері. Зі свого боку уряд приймав на себе зобов'язання не тільки засновувати училища, а й полегшувати засоби їх створення та подальшу діяльність, а також погоджувати зусилля різних відомств, установ і осіб, спрямовувати їх на досягнення загальної мети. Міністерство народної освіти вбачало свій обов'язок у поєднанні розрізненої діяльності училищ різних

урядових відомств і земств [19, 7]. Для досягнення цієї мети створювалися повітові та губернські училищні ради, до складу яких входили представники духовенства, Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ та інших управлінь, що мали свої школи в повіті, а також представники земських зборів і попечителі училищ. Головою губернської училищної ради призначався єпархіальний архієрей. Рішення цієї ради були остаточними і надсилалися попечителю учбового округу тільки для ознайомлення [9, 364].

Але з часом було виявлено, що практичні результати введення Положення 1864 р. не співпали з очікуванням уряду. Цей закон не лише не зміцнив вплив Міністерства народної освіти на процес становлення та розвитку початкових народних училищ, а послабив його. Підпорядкувавши училищним радам навчальні заклади різних відомств, Положення не визначило міру підпорядкування самих училищних рад, які користувалися повною автономією. З іншого боку з'ясувалося, що училищні ради склалися з осіб, які були обтяжені іншими обов'язками, а тому не могли присвячувати довіреній їм справі стільки часу і сил, скільки цього вимагалось від них. Таким чином, необхідно було з одного боку, надати Міністерству народної освіти можливість більш активної участі у просвіті народу, а з іншого – ввести до складу училищної адміністрації нові діяльні сили [19, 7].

Спроба подолати виявлені проблеми була зроблена 26 травня 1869 р., коли Міністерство народної освіти видало наказ про введення посади інспектора народних училищ та про інші заходи по удосконаленню початкової народної освіти [11, 1221]. Цим документом, зокрема, дозволялося відкриття у великих селищах однокласних і частково двокласних училищ за умови приговору сільських громад про безоплатне виділення з громадського наділу землі під обладнання приміщення для училища, прийняття на свій кошт витрат на ремонт, опалення, освітлення училищних будинків та утримання прислуги(у подальшому такі училища стали називати міністерськими - прим. автора). Зі свого боку, Міністерство народної освіти зобов'язувалося забезпечувати найкращі народні училища підручниками та заохочувати грошима кращих вчителів. Цим документом міністерство оголошувало також про намір видавати стипендії у розмірі 100 карбованців тим випускникам духовних семінарій, які будуть обрані земством або громадами на посади вчителів. Серед заходів покращення стану початкової освіти Міністерства народної освіти планувало підтримувати тимчасовою грошовою допомогою училища, які утримувалися духовним відомством, земствами, сільськими громадами або приватними особами. Ще однією фінансовою витратою ставало виділення щорічно 100 тис. крб. на будівництво нових приміщень для училищ. І найголовніше нововведення, починаючи з 1870 р., Міністерство народної освіти полягало у введенні посади інспектора народних училищ, по одному в кожній земській губернії, на утримання яких щорічно повинно було витрачатися 306 тисяч крб.

Незважаючи на те, що запропоновані заходи були спрямовані на покращення становища початкової освіти, це розпорядження викликало неоднозначну реакцію громадськості. Згідно документу, управління школами було відібрано у місцевих громад і передавалося чиновникам. За земствами залишалося право виділяти кошти, але вони не мали права контролювати їх витрати або навчальну частину [18, 285].

Серед заходів швидкого подолання неписьменності населення чільне місце посідало кадрове питання. Для підготовки вчителів у вищих навчальних закладах і на курсах потрібен був час, до того ж, не всі випускники починали працювати за обраним фахом. Тому уряд вдавався до певних заохочувальних заходів. Так, наприклад, 26 листопада 1870 р. вийшло розпорядження Міністерства народної освіти про звільнення вчителів початкових училищ від рекрутської та інших повинностей [11, 1720]. Але цього виявилось недостатньо. І тому у квітні 1875 р. виходить постанова Міністерства народної освіти про допущення осіб унтер-офіцерського чину до викладання у початкових народних училищах. Виправдовувалося таке рішення тим, що більшість з них відзначалося непохитною відданістю православної церкві, імператору і вітчизні. Саме тому унтер-офіцери могли би замінити вчителів у сільських школах поки Міністерство народної освіти не заповнить вакансії підготовленими спеціалістами [12, 980].

З метою впорядкування мережі початкових училищ міністр народної освіти 22 грудня 1873 р. запропонував попечителям учбових округів при поданні клопотання про відкриття училища враховувати кількість таких закладів у цій місцевості так, щоб на території повіту діяло не більше одного двокласного училища, а однокласні були розподілені пропорційно простору та чисельності населення повіту [7, 61].

Перше десятиліття реалізацій Положення про початкові народні училища продемонструвало основні тенденції ставлення офіційних органів влади до проблеми народної освіти. З одного боку, темпи економічного розвитку вимагали як мінімум грамотних працівників, і не зважати на вимоги часу уряд не міг. З іншого боку, крім підготовки освічених робітників, завданням початкової освіти було виховання лояльного до суспільно-політичного ладу громадянина.

Побоювання уряду перетворення початкової школи на знаряддя політичної агітації врешті-решт посилювалося, і нове Положення про початкові народні училища від 25 травня 1874 р. стало відповіддю на зростання громадської активності [12, 220]. Основною відмінністю нового документу стало посилення контролю над початковими народними училищами. Серед осіб, яким надавалося право нагляду за навчальними закладами, були визначені губернатор, єпархіальний архієрей та члени двох училищних рад (губернської та повітової), і попечитель навчального закладу. Кожен з них, за винятком попечителя, мав право ревізії початкової школи, можливість спрямовувати хід занять і характеризувати діяльність та

особистість вчителя, а тому відповідно впливати на його долю і кар'єру [18, 283]. Найцікавішим виявилось те, що серед спостерігачів за початковими училищами лише двоє – директор та інспектор народних училищ - були пов'язані зі сферою освіти та педагогіки.

Як зазначали сучасники, влада інспекторів була практично тиранічною. Без їх дозволу неможливо було побудувати шкільне приміщення, запросити вчителя, розпочати новий курс навчання і навіть купити абетку. Інспектор мав право звільнити вчителя, закрити школу, заборонити проведення уроків. Училищна рада насправді мала право попросити, але аж ніяк не вимагати відомостей про успіхи шкіл, для яких вона виділяла кошти. Інколи інспектори відмовлялись навіть повідомляти їй результати іспитів, тому що цим би визнавалося за нею право втручатися у справи, які стосувалися тільки інспекторів [18, 285]. У випадку виявлення чогось політично підозрілого, члени ради мали право звільнити учителя або навіть закрити училище, але не могли висловлювати свою думку з приводу якості навчання або успішності учнів тощо [18, 285].

Характеризуючи Положення 1874 р., слід зазначити, що цей документ чітко визначав рамки початкової освіти. У другій половині XIX ст. в європейських країнах існував так званий освітній мінімум, обов'язковий для всіх дітей. В Російській імперії, навпаки, існував максимум, за межі якого не дозволялося виходити.

Положення 1874 р. так і не змогло вирішити одну з найгостріших проблем у сфері освіти, а саме, розрізненість типів початкової школи. Серед причин, які заважали об'єднанню мережі початкових училищ у єдину систему, в першу чергу було поширення дії цього документу тільки на 35 земські губернії Російської імперії. Крім того, до початкових училищ Міністерства народної освіти не були включені дитячі притулки, школи “людинолюбивого” товариства, відомства імператриці Марії, Міністерства внутрішніх справ і Военного міністерства. По-третє, церковнопарафіяльні школи так і не були передані у підпорядкування Міністерству народної освіти [19, 8 – 9]. Таким чином, початкове навчання на теренах Російській імперії залишалося неоднорідним. Спробами подолати існуючі суперечності на законодавчому рівні були постанови від 20 грудня 1877 р. та 29 березня 1883 р., котрі закріплювали принцип взаємодії між відомствами, які мали початкові училища. До обов'язків міністерств входило попереднє узгодження з Міністерством народної освіти положень і статутів навчальних закладів, подальших інструкцій і правил поведінки учнів [19, 12].

Загальною тенденцією народної освіти у другій половині XIX ст. було постійне зростання кількості початкових навчальних закладів. Завданням офіційних органів влади було контролювання цього процесу. Нова постанова Міністерства народної освіти від 28 грудня 1876 р. визначала порядок створення у великих містах, а саме, в Санкт-Петербурзі, Москві та Одесі, особливих училищних рад для завідування початковими училищами з

правами повітових училищних рад [12, 1802]. До складу новостворених установ входили інспектор початкових училищ, представник від Міністерства народної освіти (за призначенням попечителя учбового округу) та представник від Міністерства внутрішніх справ (за призначенням градоначальника).

Продовжувалася політика певного заохочування громадськості до розвитку початкової школи. З метою покращення становища початкової освіти Міністерство народної освіти видало в 1879 р. постанову про надання певних пільг попечителям сільських училищ із селян [13, 337]. Вони полягали у звільненні таких осіб від натуральних повинностей. Щоправда, розраховуватися за повинності попечителів мала громада.

Іноді події загальнодержавного значення ставали своєрідним каталізатором процесу розвитку початкової освіти. Так, 15 лютого 1880 р. наказом міністра народної освіти було ухвалено рішення про виплату стипендії учням, які закінчили навчання у двокласних початкових училищах і які будуть готові до вступу в учительські семінарії Одеського учбового округу [13, 1499]. Згідно доповіді попечителя округу, службовці відомства Міністерства народної освіти в пам'ять 19 лютого 1855 р. (початок царювання Олександра II) пожертвували 2400 крб. При цьому попечитель учбового округу повідомляв, що збір коштів продовжується, і це дає змогу збільшити кількість стипендій у майбутньому.

Крім призначення стипендій, ще одним популярним заходом було відкриття початкових шкіл з приводу якоїсь знаменної події. Так, наприклад, на честь 25-річчя царювання Олександра II, у м. Феодосія була відкрита безкоштовна школа грамоти. Фінансову підтримку у розмірі 1500 крб. цього навчального закладу взяла на себе міська дума [13, 1501].

Паралельно з заходами, спрямованими на збільшення кількості початкових училищ, проводилася політика стримування якісних змін у навчально-виховному процесі. Серед вищих посадовців панувала думка, що завдання початкової освіти не такі вже й складні. Вони полягали у тому, щоб навчити дітей читати, писати, рахувати і молитися Богу [9, 365].

Логічним втіленням такої позиції стало звернення уваги на церковнопарафіяльні школи, що якраз і відповідали вищезазначеним вимогам. Саме тому на початку 80-х років XIX ст. уряд провів низку заходів для зміцнення впливу духовенства у сфері початкової освіти.

22 січня 1882 р. вийшла постанова Міністерства народної освіти про надання православному духовенству переважного впливу на народну освіту, за якою священики отримували право контролювати діяльність вчителя [14, 418]. Продовженням цієї політики стали Правила про церковнопарафіяльні школи від 13 червня 1884 р., в яких підкреслювалося, що метою їх відкриття є утвердження серед народу православного вчення віри та християнської моралі, а також давати йому початкові знання [9, 366]. Через два тижні, 27 червня 1884 р. наказом Святійшого Синоду проголошувалося право

духовенства відкривати церковнопарафіяльні училища у місцевостях, де вже діяли світські навчальні заклади, щоправда, за умови попереднього узгодження з чиновниками Міністерства народної освіти. У свою чергу, відкриття міністерських училищ обов'язково узгоджувалося з представниками духовенства [7, 63].

Церковнопарафіяльні школи і надалі підтримувались владою. В урядовій пресі на початку 90-х років XIX ст. періодично визначалися переваги цих навчальних закладів, які полягали не в навчанні грамоти, а вихованні богобоязливості» [9, 368].

Швидке зростання кількості церковнопарафіяльних шкіл завдяки підтримці уряду розцінювалося прогресивними колами громадськості як загроза передовій російській культурі. Синод, який керувався К. П. Победоносцевим, витискував з церковнопарафіяльних шкіл усі передові та прогресивні педагогічні методи, створював своерідну містичну педагогіку, ідеологом якої був друг К. П. Победоносцева професор С. А. Рачинський [4, 18]. Отже, з середини 80-х років XIX ст. посилюється релігійний вплив на початкову школу, який проявлявся не лише у збільшенні кількості церковнопарафіяльних шкіл, а й у якісних змінах навчального і виховного процесу в міністерських початкових училищах.

Продовженням послідовної політики контрреформ стало розпорядження Міністерства народної освіти від 11 квітня 1887 р. про припинення з 1887 – 1888 навчального року прийому бажаючих до підготовчих класів гімназій та прогімназій [15, 801]. В цьому документі, зокрема, зазначалося, що підготовчі класи полегшували вступ до гімназії, а це, у свою чергу, призвело до різкого збільшення кількості учнів з нижчих верств населення, які цілком могли задовольнитися початковою освітою і не ставати на заваді вступу до гімназій дітей з освіченіших сімей.

Водночас, з метою запобігання отримання початкової освіти поза межами державних навчальних закладів, 3 квітня 1892 р. Міністерством освіти було видано особливий наказ. Він затверджував тимчасові правила про відповідальність осіб за відкриття і утримання таємних шкіл [16, 789]. Автори наказу зазначали, що метою діяльності цих таємних навчальних закладів є під виглядом навчання формувати у молоді протиурядові настрої. Тому відкриття і утримання таких шкіл неодмінно мало каратися штрафом у розмірі 300 крб. або арештом на строк до трьох місяців. Під дію цього наказу підпадали не лише організатори цих шкіл, але й учні та співчуваючі.

І хоча територія виконання наказу обмежувалася Північно-Західним та Південно-Західним краями Російської імперії, у південних губерніях також переслідували тих, хто незаконно організовував початкові школи. Про це свідчить доповідна записка, яку склав 25 серпня 1892 р. попечитель Одеського учбового округу [3, 17]. В ній, зокрема, визнавалося, що випадки таємного навчання на території округу часто повторюються. З винуватців у заснуванні та утриманні заборонених урядом шкіл стягувався штраф у

розмірі від одного до п'яти карбованців, але розмір штрафу, наголошував попечитель, не відповідав тій шкоді, яку несли у собі таємні школи. Більше того, особи, які сприяли облаштуванню зазначених навчальних закладів, взагалі не підлягали відповідальності згідно діючого законодавства. Наприкінці записки попечитель висловлював сподівання, що правила покарання організаторів таємних шкіл будуть поширені також і на Одеський учбовий округ.

Результати політики органів влади у сфері початкової народної освіти наочно демонструють статистичні данні. У середині 80-х років XIX ст. на Півдні України проходив подвірний перепис населення. Відсоток грамотних у Таврійській губернії становив 16,3%, причому кількість грамотних чоловіків була 22,4%, у той час як серед жінок ця цифра ледь досягала 10%. Треба зазначити, що категорія «грамотність» містила у собі знання на рівні елементарної школи – вміння читати, писати, оперувати 4 арифметичними діями. У Катеринославській губернії загальна кількість грамотного населення складала лише 9,7%, при цьому було виявлено, що грамотні чоловіки становили лише 16,4%, а грамотні жінки відповідно 2,9%. Перепис населення у Херсонській губернії продемонстрував ще більш невтішні показники. Тільки 6,2% населення губернії були грамотними. Що стосується поділу за гендерною ознакою, то серед чоловіків кількість грамотних становила 11,3%, а серед жінок - 1,1% [1, 24].

Загальний відсоток грамотного населення регіону не відповідав потребам суспільства і держави. Крім того, статистичні показники продемонстрували жахливе становище у сфері жіночої освіти. Краще було становище з грамотністю серед військовослужбовців. У 1894 р. серед призовників Таврійської губернії грамотних було 45%, а у Катеринославській губернії трохи менше 35% [1, 54].

Всеросійський перепис населення у 1897 р. продемонстрував певні позитивні зрушення у кількості грамотних. Так, у Таврійській губернії цей показник дорівнював 38%, причому серед чоловіків грамотними були 50%, а серед жінок 24%. Трохи менший показник грамотного населення був виявлений у Херсонській губернії - 35%. Зросла відповідно кількість грамотних чоловіків - 47%, у той час як кількість грамотних жінок становила 22%. Лише третина населення Катеринославської губернії (29%) могла читати і писати, з них 43% чоловіків та 15% жінок [1, 59].

Тобто, якщо порівнювати результати подвірного перепису середини 80-х років XIX ст. та всеросійського перепису 1897 р., ми можемо побачити зростання кількості письменних на Півдні України втричі. Звичайно, треба обережно ставитися до статистичних даних, але загальна тенденція поширення грамотності серед населення все ж таки простежується.

Отже, одним з найважливіших чинників, які впливали на розвиток початкової народної освіти у другій половині XIX ст., була політика органів влади. Ставлення до народної освіти з боку владних структур було

неоднозначним. Досить часто певні позитивні зрушення могли обернутися негативними наслідками(як наприклад, у випадку введення посади інспектора народних училищ). Два основних документи – Положення про початкові народні училища 1864 р. та 1874 р. – містили у собі багато протиріч, які до початку ХХ ст. так і не були подолані. Вони стали демонстрацією головної ідеї органів влади у запровадженні тотального контролю як над кількісними змінами у мережі початкових училищ, так і над якістю навчально-виховного процесу.

- Богданов И. М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР (Историко-статистические очерки). – М., 1964. – 192 с.
- Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х рр. ХІХ ст. – К., 1980. – 154 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 6.
- Козырев А. В. Народное образование в России во второй половине ХІХ в. – Ставрополь, 1948. – 22 с.
- Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. X. Народное образование в России. – М., 1910. – 350 с.
- Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец ХІХ – нач. ХХ в./ Под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина. – М., 1991. – 448 с.
- Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – СПб., 1904. – 1095 с.
- Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. (Х – поч. ХХ ст.): Нариси. / Редколегія: М. Д. Ярмаченко, Н. П. Калениченко, С. У. Гончаренко та ін. – К, 1991. – 381 с.
9. Русское православие: вехи истории/ Науч.ред. А.И.Клибанов. – М., 1989. – 719 с.
- Сборник постановлений Министерства народного образования. Т.ІІІ. Царствование императора Александра ІІ. 1855 – 1864гг. – СПб., 1865. – 1434 с.
- Сборник постановлений Министерства народного просвещения. Т. ІV. Царствование императора Александра ІІ. 1865 – 1870гг. – СПб., 1871. – 1752 с.
- Сборник постановлений Министерства народного просвещения. Т. VI. Царствование императора Александра ІІ. 1874 – 1876гг. – СПб., 1878. – 1848 с.
- Сборник постановлений Министерства народного просвещения. Т. VII. Царствование императора Александра ІІ (1877 – 1881). – СПб., 1883. – 2294 с.
- Сборник постановлений Министерства народного просвещения. Т. VIII. Царствование императора Александра ІІІ(1881 – 1883). – СПб., 1892. – 1758 с.

- Сборник постановлений Министерства народного просвещения. Т.Х. Царствование императора Александра III. 1885 – 1888 г. – СПб., 1894. – 1490 с.
- Сборник постановлений Министерства народного просвещения. Т.ХII. Царствование императора Александра III.(1891 –1893 г.) – СПб., 1896.
- Стельмах С.П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60 – 90х гг. XIX в. / Автореф. дис ... к.и.н. – К., 1991. – 19 с.
- Степняк-Кравчинский С.М. Россия под властью царей/ Пер.с англ. М. Ермашевой. – М., 1965. – 407 с.
- Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного просвещения. – СПб., 1900. – 200 с.
20. Чехов Н.В. Народное образование в России с 60х гг. XIX в. – М., 1912. – 225 с.